

३. मानवी वस्ती आणि भूमी उपयोजन

आकृती ३.१

आकृती क्र. ३.१ मधील चित्राचे निरीक्षण करा व खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या.

१. अ, ब, क, ड, इ पैकी कोठे मानवी वस्ती निर्माण होऊ शकेल? का?
२. वरीलपैकी कोणत्या ठिकाणी वस्त्यांची निर्मिती होणार नाही? का?
३. वरीलपैकी वस्ती निर्मितीकरिता कोणकोणते घटक कारणीभूत ठरू शकतात असे तुम्हांस वाटते?
४. वस्ती निर्मितीवर प्राकृतिक घटकांसोबतच आर्थिक घटक कारणीभूत ठरू शकत असतील का?
५. प्राकृतिक घटकांचा वस्तीतील आर्थिक क्रियांवर परिणाम होऊ शकतो का?
६. एखाद्या क्षेत्रात वस्ती निर्मितीसाठी कारणीभूत असणाऱ्या घटकांची यादी तयार करा.

भौगोलिक स्पष्टीकरण

मानव हा समाजशील प्राणी असल्याने तो नेहमी समूहाने राहणे पसंत करतो. यातूनच पुढे सामाजिक बांधिलकी व सामाजिक गरजा निर्माण होत असतात. या सामाजिक गरजांतून अनेक लोक एखाद्या ठिकाणी एकत्रित येऊन विशिष्ट पद्धतीने घरे बांधतात. अशा घरांच्या मांडणीला वस्ती असे म्हणतात.

मानवी अधिवास हा वस्त्यांच्या स्वरूपात आढळतो. यात एक घर ते मोठ्या शहरापर्यंतचा समावेश होतो. वस्तीवरून निदर्शनास येते की, निवासासाठी तसेच आर्थिक क्रियांसाठी काही प्रदेश व्यापले जातात. या ठिकाणी मानव राहतो. समूहजीवन जगतो, त्याच्या आर्थिक क्रियाही करतो.

मानवी वस्तीच्या स्थानावर प्राकृतिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय घटकांचा परिणाम होत असतो. मानव व पर्यावरण यांच्या सहसंबंधातून वस्त्यांची निर्मिती होते. प्राकृतिक घटक जसे उंचसखलपणा, समुद्रसपाटीपासूनची उंची, मृदा,

हवामान, जलप्रणाली, भूजल पातळी इत्यादी घटक वस्तींचे अंतर आणि प्रकार यावर परिणाम करतात. उदाहरणार्थ; कोरड्या हवामान प्रदेशात पाणी हा महत्त्वाचा घटक आहे आणि म्हणूनच घरे पाण्याच्या स्रोतांजवळ वसलेली असतात.

काही वेळा सामाजिक घटक वस्ती विखंडित करण्यास कारणीभूत ठरू शकतो. पूर्वी क्षेत्र/प्रदेश काबीज केले जात असत किंवा बाहेरील लोकांकडून चारंवार आक्रमणे होत असत. त्यामुळे बऱ्याच काळापासून सुरक्षिततेच्या दृष्टीने केंद्रित वस्त्यांच्या विकासास सुरुवात झाली.

वस्तींचे प्रकार

वस्त्यांचा आकार आणि प्रकार यांत भिन्नता आढळते.

त्या एका पाड्यापासून ते महानगरांपर्यंत असतात. आकारानुसार वस्त्यांची आर्थिक वैशिष्ट्ये आणि सामाजिक संरचना बदलते, तसेच पर्यावरण आणि तंत्रज्ञानही बदलते. वस्त्या या छोट्या आकाराच्या आणि एकमेकांपासून दूर असू शकतात. तसेच त्या मोठ्या आणि जवळजवळ वसलेल्या देखील असू शकतात. घरांमधील अंतरांच्या आधारावर वस्त्यांचे खालील चार प्रकारांत विभाजन केले जाते.

१. दाट किंवा केंद्रित वस्ती
२. अर्धकेंद्रित किंवा अपखंडित वस्ती
३. विखुरलेली वस्ती
४. एकाकी वस्ती

करून पहा.

आकृती क्र. ३.२ मधील अ ते ऊ या विविध प्रतिमा वस्त्यांचे आकृतिबंध दर्शवितात. त्यांचे निरीक्षण करा. वस्तीच्या विविध आकृतिबंधातील फरक समजून घ्या. त्यासाठी दुसऱ्या स्तंभाची मदत घ्या. त्यातील वैशिष्ट्ये ज्या वस्तीला लागू पडतात त्यानुसार छायाचित्रास दिलेले वर्णाक्षर त्या वैशिष्ट्यांखालील चौकटीत लिहा.

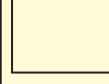
वस्तीच्या उपग्रहीय प्रतिमा	वस्त्यांची वैशिष्ट्ये
<p>अ</p> 	<p>रेषीय वस्ती :</p> <p>i) एखाद्या रस्त्यालगत किंवा रेल्वेलाइन किंवा नदी कालव्याला लागून वस्त्या आढळतात.</p> <p>ii) एका रेषेत असतात किंवा मुख्य रस्त्याच्या किंवा नदीच्या आकाराप्रमाणे पसरत जातात.</p> <div style="border: 1px solid black; width: 60px; height: 40px; margin: 10px auto;"></div>
<p>आ</p> 	<p>आयताकृती वस्ती :</p> <p>i) घरे ओळीत आणि सरळ रेषेत असतात.</p> <p>ii) अशा ओळी एकमेकांना समांतर असतात.</p> <p>iii) आधुनिक काळात नियोजित शहरे वसवताना अशा आकाराचा विचार केला जातो.</p> <div style="border: 1px solid black; width: 60px; height: 40px; margin: 10px auto;"></div>

६

आकारहीन वस्ती :

- i) वस्ती निर्माण झाल्यावर वस्तीच्या विकासाबरोबर वस्तीचा आकार वाढत जातो .
- ii) वाढणारी वस्ती अनियमित वाढते.
- iii) सोयीनुसार आणि जागेच्या उपलब्धतेनुसार घरे बांधली जातात.

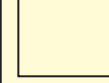

६

केंद्रोत्सारी वस्ती :

- i) एका केंद्राच्या भोवती वस्त्यांचा विकास होतो.
- ii) हा केंद्रबिंदू वस्त्यांच्या विकासातील महत्त्वपूर्ण भाग असतो.

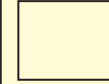

उ

वर्तुळाकार वस्ती :

- i) एखाद्या सरोवराच्या किंवा तळ्याच्या आजूबाजूला वस्त्या आकार घेतात.
- ii) पाण्याच्या उपलब्धतेमुळे घरे जवळ-जवळ असतात.

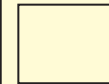

ऊ

त्रिकोणी वस्ती :

- i) दोन नद्यांच्या किंवा रस्त्यांच्या संगमावर किंवा समुद्राकाठी अशा वस्त्या आढळतात.
- ii) प्राकृतिक किंवा सामाजिक कारणांमुळे अशा वस्त्यांची वाढ तिन्ही बाजूंनी होते.

हे नेहमी लक्षात ठेवा.

‘प्रकार’ हा शब्द काही समान वैशिष्ट्ये असणाऱ्या वस्तूंचे किंवा संबोधनांचे वर्गीकरण सांगतो. तर ‘आकृतिबंध’ हा शब्द त्यांचे आकार किंवा स्वरूपाबद्दल सांगतो. जेव्हा आपण वस्तींच्या आकृतिबंधांचा विचार करतो तेव्हा हा शब्द दिलेल्या प्रदेशातील वस्त्यांची विशिष्ट रचना किंवा वस्त्यांचे वितरण याकरिता वापरला जातो.

केंद्रीय वस्त्या हा वस्त्यांचा एक प्रकार आहे, तर रेषीय वस्त्या हा वस्त्यांचा आकृतिबंध आहे. या केंद्रित किंवा विखुरलेल्या असू शकतात.

थोडे आठवू या!

तुम्ही नागरी आणि ग्रामीण वस्त्यांमध्ये कशा प्रकारे फरक करू शकता ?

भौगोलिक स्पष्टीकरण

वस्त्यांचे कार्यानुसारसुद्धा वर्गीकरण करता येते. त्यांच्या कार्याच्या आधारे वस्तीचे ग्रामीण आणि नागरी अशा दोन प्रकारात वर्गीकरण केले जाते. ग्रामीण वस्त्यांपेक्षा नागरी वस्त्या या सामान्यतः केंद्रित आणि विस्ताराने मोठ्या असतात. त्यांच्या कार्य आणि प्रकारांच्या आधारे नगरांचे वर्गीकरण केले जाऊ शकते.

नागरी वस्त्यांचे प्रकार :

भारतामध्ये लोकसंख्येच्या आधारावर वेगवेगळ्या प्रकारांत शहरांचे कसे वर्गीकरण केले जाते हे समजून घेण्यासाठी खालील सांकेतिक स्थळाला भेट द्या. लोकसंख्येच्या आधारे भारतातील वस्त्यांचे वर्गीकरण कसे केले आहे ते पहा. त्यातील महाराष्ट्रातील उदाहरणे अभ्यासा.

http://censusindia.gov.in/2011-prov-results/paper2/data_files/India2/1.%20Data%20Highlight.pdf

वरील संकेतस्थळाचा आधार घ्या आणि दिलेला तक्ता पूर्ण करा.

जरा विचार करा.

एखाद्या शहरात फक्त एकच कार्य असू शकते का ? शहर बहुकार्यात्मक असण्याची कारणे कोणती ?

तक्ता क्र. ३.१

वर्गीकरण	लोकसंख्या	वर्गीकरण	लोकसंख्या
वर्ग -I		वर्ग -II	
वर्ग -III		वर्ग -IV	
वर्ग -V		वर्ग -VI	
शहर		नगर	
महानगर		महाकाय नगर	
नगरांचे समूह		बाह्यवाढ	

नगरांचे विविध कार्यांच्या आधारावर वर्गीकरण केले जाऊ शकते. काही शहरे आणि नगरे काही विशिष्ट कार्यांसाठी, विशिष्ट क्रियांसाठी, उत्पादनांसाठी आणि सेवांसाठी ओळखली जातात. असे असले तरी प्रत्येक नगरात अनेक कार्ये चालतात. नगराच्या प्रमुख कार्यांच्या आधारे शहरांचे आणि नगरांचे खालीलप्रमाणे वर्गीकरण केले जाऊ शकते. महाराष्ट्र आणि महाराष्ट्राबाहेरील उदाहरणे देऊन तक्ता ३.२ पूर्ण करा.

तक्ता क्र.३.२

कार्ये	महाराष्ट्रातील शहरांची नावे	महाराष्ट्राबाहेरील शहरांची नावे
प्रशासकीय		
औद्योगिक		
वाहतूक		
व्यावसायिक		
खाणकाम		
छावणी		
शैक्षणिक		
धार्मिक		
पर्यटन		

भौगोलिक स्पष्टीकरण

नगरामध्ये एकच कार्य चालत नसून तिथे विविध प्रकारची कार्ये चालतात. त्यातील एखादे कार्य प्रमुख असू शकते. नगराचे मोठ्या नगरात रूपांतर होत असते. मोठ्या नगराचे महानगरात रूपांतर होत असते. कालानुरूप होणाऱ्या या बदलांनुसार

नगरातील कार्यामधील गुंतागुंतही वाढते. या नगरांचा, महानगरांचा आकारही विस्तृत असतो. या नगरांच्या कार्यात बदलही मोठ्या प्रमाणावर घडतात. हे बदल प्रामुख्याने भूमी उपयोजन, रचनात्मक बदल या संदर्भाने घडतात. या बदलांमुळे नगरांची क्षितिजरेषाही बदलते. स्वाध्यायानंतरचे छायाचित्र पहा.

भूमी उपयोजन :

करून पहा.

शिक्षकांसह खालील कृती वर्गात करा.

१. तुमच्या गावाचा/नगराचा नकाशा मिळवा. त्यासाठी 'गुगल अर्थ' ची मदत घेऊ शकता किंवा तुम्ही तुमच्या शाळेचा किंवा कॉलेजचा नकाशा तयार करू शकता.
२. या नकाशात परिसर व आसपासचे रस्ते दिसायला हवेत.
३. झेरॉक्सच्या साहाय्याने नकाशाचा मोठ्या आकाराचा प्रिंट मिळवा.
४. शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली नकाशात दाखवलेल्या परिसरात चालत फिरा. खाली दिलेल्या सूचीनुसार नकाशात क्षेत्र आरेखित करून त्यात रंग भरा.

भूमी उपयोजन	सुचवलेले रंग
उद्याने व मोकळी जागा	हिरवा
घरे व सदनिका	गडद लाल
दुकाने, व्यापारी गाळे, मॉल्स	फिकट निळा
सार्वजनिक इमारती, कार्यालये, शाळा, महाविद्यालय, बस/लोहमार्ग स्थानके	फिकट लाल
कृषी	पिवळा
जलरूप, (नद्या, सरोवरे, तलाव इत्यादी)	गडद निळा
वाहतूक (रस्ते व रेल्वे मार्ग इत्यादी)	काळा

५. सूचीशिवाय अजून वेगळे भूमी उपयोजन दिसत असल्यास त्यासाठी तुम्ही वेगळे रंग वापरून सूचीत भर घालू शकता.

६. यावरून तुम्हांला इमारतीचा प्रकार व परिसरातील भूमी कोणत्या गोष्टींनी व्यापली आहे ते कळेल.

७. वर्गात परतल्यावर परिसरातील कोणत्या उपयोजनासाठी जास्त जमीन वापरली गेली आहे त्यावर चर्चा करा.

भौगोलिक स्पष्टीकरण

निरीक्षणातून तुमच्या असे लक्षात आले असेल की तुमच्या परिसरातील जमिनीचा वापर विविध पद्धतींनी केला जातो. नदी, झाडे ही नैसर्गिकरीत्या जमीन व्यापतात. तर रस्ते, इमारती या मानवाकडून जमिनीवर बांधल्या जातात. आवश्यकतेप्रमाणे वेगवेगळ्या कामांसाठी वेगवेगळी जमीन वापरली जाते. मानव भूमीचा वापर निवास, व्यवसाय, उत्पादन, मनोरंजन इत्यादींसाठी करतो.

भूमी उपयोजनाचे वर्गीकरण -

ग्रामीण भागातील भूमी उपयोजन हे नागरी भागातील भूमी उपयोजनापेक्षा वेगळे असते हे तुमच्या लक्षात आले असेल. ग्रामीण भागात भूमी उपयोजनाचा बराचसा भाग हा शेती व्यवसायाशी निगडित असतो. तर नगरातील भूमी उपयोजन निवास व विविध व्यवसायांशी निगडित असते. भूमी अभिलेख कार्यालयाने भूमी उपयोजनाचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे केले आहे.

ग्रामीण भूमी उपयोजन

१. वन - वनांखालील क्षेत्र
२. बिगरशेती - वस्ती (ग्रामीण/नागरी), पायाभूत सोयी(रस्ते, कालवे इत्यादी), उद्योग, दुकाने, इत्यादींचा समावेश या वर्गात होतो. द्वितीयक व तृतीयक व्यवसायात होणाऱ्या वृद्धीनुसार या श्रेणीतील उपयोजनात वाढ होते.
३. ओसाड (नापीक) व अनुत्पादक भूमी : उंचसखल डोंगराळ भूमी, ओसाड वाळवंट, घळीयुक्त भूमी यांचा समावेश ओसाड किंवा अनुत्पादक वर्गात होतो. जी भूमी कृषी व्यवसायाखाली कोणत्याही प्रकारचे तंत्र वापरून आणता येत नाही अशी भूमी या प्रकारात येते.
४. कायमस्वरूपी गायरान व चराऊ जमीन - गायरान किंवा कायम चराऊ जमीन ही प्रामुख्याने ग्रामपंचायतीच्या किंवा शासनाच्या मालकीची असते. अशी जमीन फारच थोड्या

प्रमाणात खाजगी मालकीची असू शकते. ग्रामपंचायतीच्या मालकीची जमीन ही पंचायतीच्या सार्वजनिक मिळकतीचे साधन असते.

५. किरकोळ वृक्ष, पिके व वनराई, जमीन(निव्वळ लागवडीखाली नसलेली) - यात निव्वळ लागवडीखालील क्षेत्राचा समावेश नसतो. फळबागा व फळझाडांखालील क्षेत्राचा यात समावेश होतो. या क्षेत्रातील बहुतेक जमीन खाजगी मालकीची असते.
६. पिकाऊ अनुत्पादक जमीन - पाच वर्षांपेक्षा अधिक काळ पडीक (पडीत) असलेली कोणतीही जमीन लागवडीखाली न आलेली (पड) या प्रकारात मोडते. ही जमीन कोणत्याही वेळेस भर घालून, तिची गुणवत्ता वाढवून लागवडीखाली आणता येते.
७. चालू पडजमीन - एक वर्ष किंवा त्यापेक्षा कमी काळ लागवडीखाली नसलेली जमीन या क्षेत्रात येते. जमिनीला जाणीवपूर्वक पड ठेवण्याच्या शेती पद्धतीमुळे या क्षेत्राची निर्मिती होते. पड ठेवलेल्या काळात जमीन नैसर्गिकरीत्या पुन्हा कसदार बनते किंवा तिला सुपीकता प्राप्त होते.
८. चालू पडशिवायची पड जमीन - हीसुद्धा लागवडीयोग्य जमीन असते. जी जमीन एक वर्षांपेक्षा जास्त परंतु पाच वर्षांपेक्षा कमी काळ पडीक राहते, ती या प्रकारात मोडते. तथापि, कोणतीही लागवडीयोग्य जमीन पाच वर्षांपेक्षा जास्त पडीक राहिल्यास ती लागवडयोग्य अनुत्पादक जमीन या वर्गात मोडते.
९. निव्वळ लागवडीखालील क्षेत्र : प्रत्यक्ष लागवड केलेले व ज्यातून उत्पादन घेतलेले आहे असे शेतीखालील क्षेत्र.

नागरी भूमी उपयोजन :

- १) निवासी क्षेत्र : माणसाने स्वतःच्या निवासासाठी बांधकाम केलेले क्षेत्र (भूमी आच्छादन).
- २) औद्योगिक क्षेत्र : अशी जमीन, जेथे कोणत्या न कोणत्या वस्तुनिर्मितीचे कार्य चालते (भूमी आच्छादन), जेथे लोक स्वतःच्या उपजीविकेसाठी काम करतात. (भूमी उपयोजन)
- ३) संस्थात्मक क्षेत्र - शैक्षणिक संस्था, विद्यापीठे, मुख्य कार्यालये, छावणी इत्यादींच्या कार्यासाठी व्यापलेली

जमीन. या जमिनीचा वापर वरील कार्यासाठी केला जातो. (भूमी उपयोजन).

- ४) मनोरंजनाखालील क्षेत्र : नागरिकांच्या मनोरंजनाची साधने उपलब्ध असलेली जमीन (भूमी आच्छादन), जेथे नागरिक मनोरंजन किंवा करमणुकीसाठी जातात. (भूमी उपयोजन) उदा. खेळाचे मैदान, बाग, सिनेमागृह, नाट्यगृह इत्यादी.
- ५) वाहतूक : या जागेचा वापर एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्यासाठी होतो. यामध्ये विमानतळ, रेल्वेस्थानक, रस्ते, नैसर्गिक बंदर, लोहमार्ग इत्यादींचा समावेश होतो.
- ६) व्यापारी क्षेत्र : नागरी क्षेत्र, ज्या जमिनीवर पक्क्या मालाची दैनंदिन विक्री होते असे क्षेत्र. हे क्षेत्र निवासी क्षेत्रातही आढळते. काही ठिकाणी मात्र असे क्षेत्र विविध प्रकारचा माल मिळण्याच्या दृष्टीने एका ठिकाणी केंद्रित झालेले आढळतात. उदा. केंद्रीय व्यापारी क्षेत्रे.
- ७) रेखांकित/सीमांकित भूखंड : हे मोकळे भूखंड असतात. ज्याचा वापर इमारतीच्या बांधकामासाठी केला जातो. हे क्षेत्र प्रामुख्याने नागरी क्षेत्राच्या सीमेवर आढळते. वाढत्या लोकसंख्येच्या दबावामुळे कृषीखालील जमिनीवर या क्षेत्राचे अतिक्रमण होते.
- ८) संमिश्र भूमी उपयोजन - एखाद्या क्षेत्रात जेव्हा संमिश्र भूमी उपयोजन होत असते तेव्हा विभिन्न प्रकारचे भूमी उपयोजन या क्षेत्रात एकत्रित पाहावयास मिळते. निवासी, व्यावसायिक, औद्योगिक या प्रकारचे भूमी उपयोजन एकाच क्षेत्रात एकत्रितपणे आढळून येते. अशा क्षेत्रांमध्ये घरे, व्यवसाय, दुकाने, शाळा, दवाखाने मोकळ्या जागी एकाच ठिकाणी असू शकतात.

हे नेहमी लक्षात ठेवा.

भूमी उपयोजन व भूमी आच्छादन यांत फरक आहे. बऱ्याच वेळा या शब्दांचा वापर समानार्थी म्हणून केला जातो. पण दोन्हींचा अर्थ वेगवेगळा आहे. भूमी आच्छादन म्हणजे भूमीवर आढळणारे प्राकृतिक घटक जसे की, वने, पाणी, बर्फ, खडक, वाळू इत्यादी. याउलट भूमी उपयोजन

म्हणजे त्या भूमीचा उपयोग मानव कोणत्या कारणासाठी करीत आहे हे होय. उदा. भूमी उपयोजनाचा उपयोग करमणुकीसाठी करणे. येथे भूमी आच्छादन जरी वनस्पती किंवा वनाखाली असले तरी त्याचा उपयोग (भूमी उपयोजन) करमणुकीसाठी होत असतो.

एखाद्या क्षेत्राचे भूमी आच्छादन व भूमी उपयोजन समजल्यास त्या क्षेत्राचे संपूर्ण आकलन आपल्याला होते. भूमी आच्छादन हे उपग्रहीय प्रतिमांद्वारे समजले जाऊ शकते. परंतु भूमी उपयोजन उपग्रहीय प्रतिमांद्वारे सांगितले जाऊ शकत नाही.

शोधा पाहू!

या पाठ्यपुस्तकाच्या मुखपृष्ठाची इयत्ता अकरावी भूगोल पाठ्यपुस्तकाच्या मुखपृष्ठाशी तुलना करा. वर्गात चर्चा करा. भूमी आवरण/भूमी उपयोजन यांत दिसणाऱ्या बदलांबाबत वर्गात चर्चा करा.

ग्रामीण नागरी झालर क्षेत्र :

सांगा पाहू!

तुम्हांला नागरी व ग्रामीण प्रदेश म्हणजे काय हे समजले आहे. असा विचार करा की, या दोन प्रदेशांमधील क्षेत्राला काय म्हणता येईल? वर्गात चर्चा करा.

भौगोलिक स्पष्टीकरण

ग्रामीण व नागरी क्षेत्रांमधील भूमीस ग्रामीण नागरी झालर क्षेत्र असे म्हणतात. या क्षेत्रात ग्रामीण आणि नागरी अशी दोन्ही वैशिष्ट्ये आढळतात. हे क्षेत्र वेगळे नसून या दोहोंमधील संक्रमण क्षेत्र असते. या क्षेत्राची सरमिसळ दोन्ही बाजूंनी झालेली असते. ग्रामीण-नागरी झालर क्षेत्रातून अनेक नागरिक शहराच्या मध्यवर्ती भागाकडे त्यांच्या कार्यालयात किंवा आर्थिक संस्थांमध्ये कामासाठी येतात. यासाठी ते वाहनाने प्रवास करतात. ज्या वेळेस नागरी भागाच्या विकासाबरोबरच विस्तारही वाढतो, त्या वेळेस याला नागरी प्रसरण असे म्हणतात. ग्रामीण नागरी झालर क्षेत्रात ग्रामीण व नागरी असे दोन्ही प्रकारचे भूमी उपयोजन आढळते.

झालर क्षेत्राची रचना त्यामुळे गुंतागुंतीची असते. या भागात दोन प्रकारच्या प्रशासकीय सेवा आढळतात. उदा. ग्रामपंचायत आणि नगरपालिका. झालर क्षेत्राजवळील नागरी क्षेत्र स्वतःची

ओळख घालवून बसते. प्रत्यक्षात ही नगरे मोठ्या शहरात विलीन होऊन जातात व ते मोठ्या शहराच्या भौगोलिक प्रदेशाचे भाग बनतात.

मोठ्या शहरांपासून दूर असलेली नगरे मात्र स्वतःची ओळख सांभाळून राहतात. या नगरांचे प्रश्न वेगळ्या स्वरूपाचे असतात. हे प्रश्न प्रामुख्याने सोयीसुविधा व वाहतुकीचे असतात. या सोयी या भागात कमी दर्जाच्या असतात असे आढळते. झालर क्षेत्रातील ग्रामीण भागातही काही प्रमाणात विविधता आढळते. शेतीसाठी वापरात असलेली जमीन निवासी क्षेत्रात किंवा औद्योगिक क्षेत्रात परावर्तित होते. काही वेळेस पूर्णतः ग्रामीण भाग तसाच राहून तो भाग शहराशी केवळ नागरिकांच्या राहण्यासाठी व शहरात रोजच्या प्रवासासाठी वापरला जातो. नागरी झालर क्षेत्राच्या पुढे ग्रामीण झालर क्षेत्र असते. या भागातील ग्रामीण भाग काही प्रमाणातच नागरीकरणाने संक्रमित झालेला आढळतो.

उपनगरे -

महानगरांच्या सीमांवर लहान आकाराची नगरे, लहान शहरे किंवा मोठी नगरे असतात. अशा नागरी क्षेत्रास उपनगरे म्हणतात. उदा. भांडुप, कल्याण, विरार इत्यादी मुंबई महानगराची उपनगरे मानली जातात. ही सर्व लहान-मोठी नगरे मुंबई शहराच्या विकासाच्या परिणामाने वाढलेली आहेत. याचप्रमाणे वाकड, हिंजवडी ही पुण्याची उपनगरे आहेत.

करून पहा.

खालीलपैकी कोणत्या समस्यांना तुमच्या शहर/नगर/ग्रामीण क्षेत्रात सामोरे जावे लागते ते सांगा.

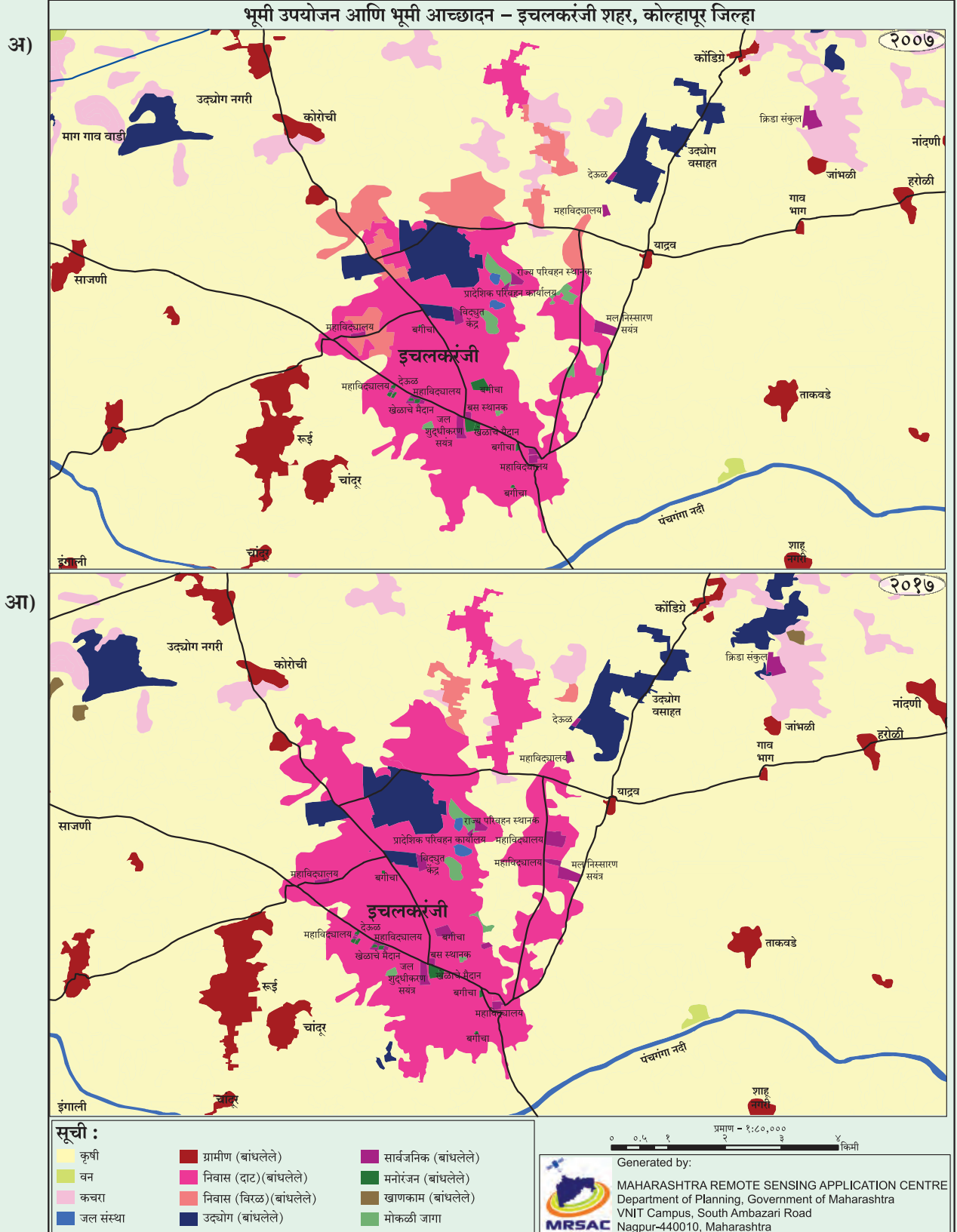
अ.क्र.	समस्यांचे प्रकार	प्रश्न/समस्या
१	आर्थिक	
२	सामाजिक	
३	सांस्कृतिक	
४	पर्यावरणीय	
५	पायाभूत सोयी सुविधा	
६	शासकीय व प्रशासकीय	
७	इतर	

यावर तुम्ही कोणते उपाय सुचवू शकता?

नकाशाशी मैत्री!

इचलकरंजी शहराचे नकाशे खाली दिलेले आहे. या शहरात काळानुरूप कोणते बदल झाले आहेत याचे निरीक्षण करा व खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

आकृती ३.३

भौगोलिक स्पष्टीकरण

- सूचीमध्ये दिलेले भूमी उपयोजन कोणत्या रंगात दाखवले आहे त्याची यादी करा.
- निळ्या रंगाची सलग रेषा आणि काळ्या रंगाची सलग रेषा काय दाखवत असतील ?
- नकाशातील नदीचे नाव काय आहे ?
- नकाशातील कोणत्याही २ गावांची नावे सांगा.
- नकाशात जे नगर दाखवले आहे ते कोणते ?
- हे दोन्ही नकाशे कोणत्या काळातील आहेत ?
- दोन्ही नकाशांची तुलना करता कोणते भूमी आच्छादन कमी झाल्याचे दिसत आहे ? त्यांचे रंग कोणते ?
- कोणकोणते भूमी-आच्छादन वाढल्याचे दिसत आहे ? त्यांचे रंग कोणते ?
- वाढलेले भूमी आच्छादन कोणत्या भूमी आच्छादनाची जागा घेत आहेत ?
- दोन्ही नकाशांची तुलना करता एक निष्कर्षात्मक टीप लिहा.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील इचलकरंजी शहराचा २००७ व २०१७ या काळातील नकाशांमध्ये पुढील बाबी आढळतात. या नकाशात मुख्य शहर व आजुबाजूचे क्षेत्र पहावयास मिळते. नकाशांमध्ये वेगवेगळ्या रंगांनी भूमी आच्छादन व भूमी उपयोजन दाखवले आहे.

नकाशांचे बारकाईने निरीक्षण केले असता असे लक्षात येते की, आच्छादनाखालील जमिनीचे क्षेत्र कमी झाले असून त्याजागी आता औद्योगिक क्षेत्र आले आहे. त्याचप्रमाणे विरळ वस्ती/बांधकामाखालील क्षेत्राचे रूपांतर दाट वस्ती/बांधकाम क्षेत्राखाली झाले आहे. ग्रामीण भागात काही ठिकाणी खाणकाम क्षेत्राचा विकास झालेला आढळतो. प्रदेशातील करमणुकीची व विरंगुळ्याची ठिकाणेही कमी झाल्याचे लक्षात येते. या ठिकाणीही दाट शहरीकरण पहावयास मिळते. या दहा वर्षांच्या काळात वाहतूक मार्गांच्या दोन्ही बाजूस शहरीकरण वेगाने झाल्याचे ही लक्षात येते.

स्वाध्याय

प्र.१. योग्य सहसंबंध ओळखा.

(A : विधान, R : कारण)

- A : वस्तीचे विविध प्रकार असतात.
R: विविध प्राकृतिक घटकांचा वस्तीच्या विकासावर परिणाम होतो.
अ) केवळ A बरोबर आहे.
आ) केवळ R बरोबर आहे.
इ) A आणि R हे दोन्ही बरोबर आहेत आणि R हे A चे अचूक स्पष्टीकरण आहे.
ई) A आणि R हे दोन्ही बरोबर आहेत, परंतु R हे A चे अचूक स्पष्टीकरण नाही.
- A : नगरे वाढतात त्याबरोबर त्यांची कार्येही वाढतात.
R: एका नगराला केवळ एकच कार्य असते.
अ) केवळ A बरोबर आहे.
आ) केवळ R बरोबर आहे.
इ) A आणि R हे दोन्ही बरोबर आहेत आणि R हे A चे अचूक स्पष्टीकरण आहे.
ई) A आणि R हे दोन्ही बरोबर आहेत, परंतु R हे A चे अचूक स्पष्टीकरण नाही.

प्र.२. भौगोलिक कारणे लिहा.

- सर्वच ग्रामीण वस्तींचे रूपांतर नागरी वस्तीत होतेच असे नाही.
- ग्रामीण वसाहतीमध्ये भूमी उपयोजन हे शेतीशी निगडित असते.
- झालर क्षेत्रामध्ये ग्रामीण आणि नागरी दोन्ही वस्त्यांची वैशिष्ट्ये आढळतात.
- नगराची वाढ ही भूमी उपयोजनाशी निगडित आहे.

प्र.३. टिपा लिहा.

- ग्रामीण व नागरी वस्त्यांमधील आंतरक्रिया
- नागरी वस्तींच्या समस्या
- उपनगरे
- संमिश्र भूमी उपयोजन

प्र.४. खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- ग्रामीण वसाहतीची वैशिष्ट्ये सांगा.
- वस्त्यांचा आकृतिबंध निर्माण होण्यासाठी कोणकोणते घटक कारणीभूत ठरतात ते सोदाहरण स्पष्ट करा.

प्र.५. फरक लिहा.

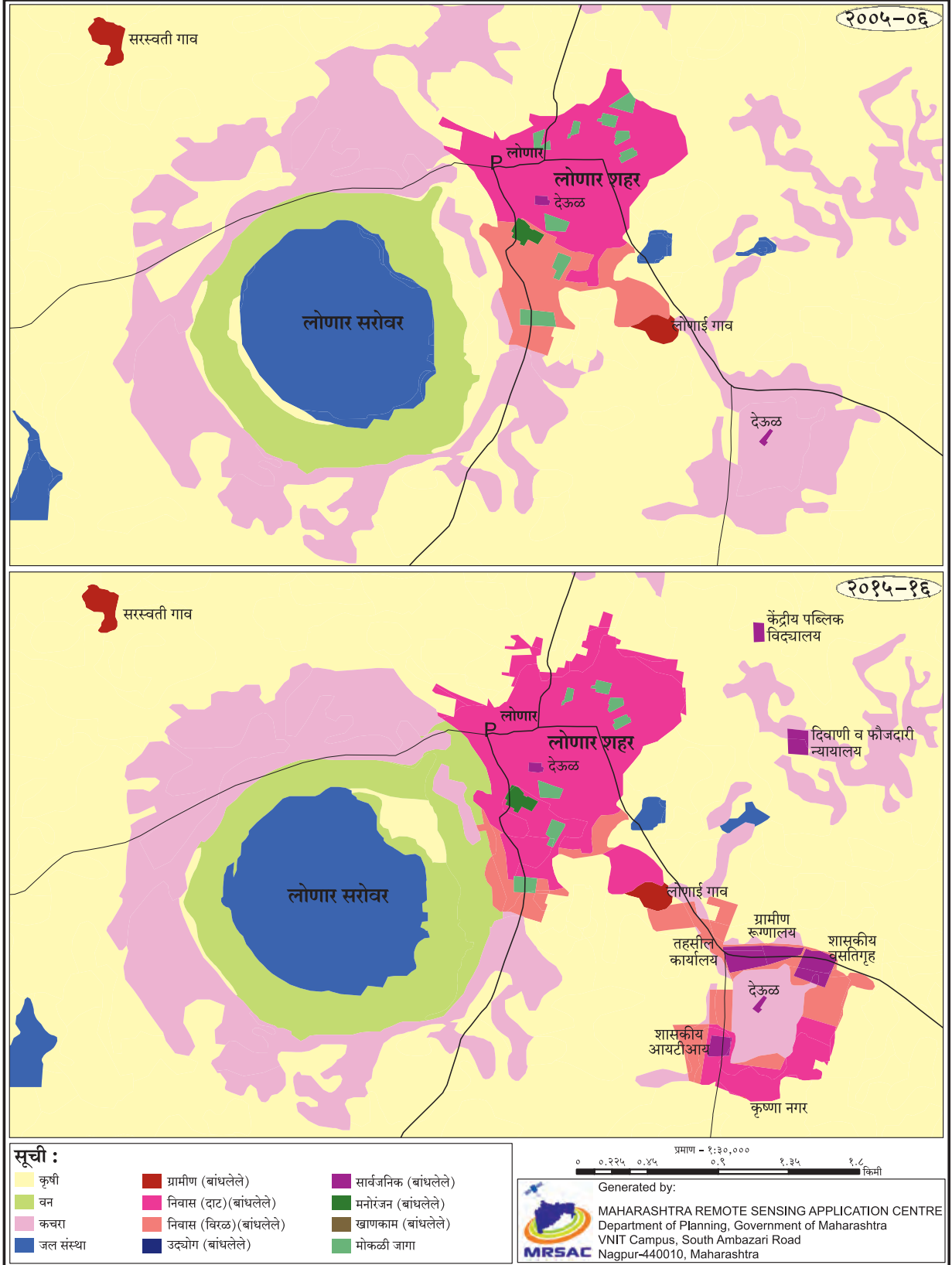
- भूमी उपयोजन आणि भूमी आच्छादन

- २) ओसाड आणि बिगारशेती भूमी
- ३) केंद्रोत्सारी वस्ती आणि वर्तुळाकार वस्ती
- ४) केंद्रित आणि विखुरलेली वस्ती

प्र.६. सुबक आकृत्या काढून नावे द्या.

- १) रेषीय वस्ती
- २) केंद्रोत्सारी वस्ती
- ३) केंद्रित वस्ती
- ४) विखुरलेली वस्ती

प्र.७. लोणार शहराच्या भूमी उपयोगानात कालानुरूप झालेले बदल तुमच्या शब्दात मांडा.

प्र.८. खालील उतारा वाचून प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

विविध प्रकारच्या मानवी वस्तींमध्ये पाडे, खेडी, छोटी शहरे, मोठी शहरे, सर्वदूर ठिकाणे, नगरे आणि नगरांचे समूह समाविष्ट आहेत. काही प्रणालींमध्ये मानवी वस्तीचे शहरी, उपनगरी आणि ग्रामीण असे प्रकार केले जातात. उदाहरणार्थ, अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानांचा जनगणना विभाग वस्तींचे वर्गीकरण निर्धारित व्याख्यांच्या आधारे शहरी किंवा ग्रामीण भागांमध्ये करतो. लहान वस्त्या, जसे की पाडे आणि खेड्यांमध्ये, कमी लोकसंख्या आणि सेवांमध्ये प्रवेश मर्यादित आहे. मोठ्या प्रकारच्या वस्ती, जसे शहरे, जास्त लोकसंख्या, उच्च घनता आणि सेवांमध्ये अधिक प्रवेश आहे. उदाहरणार्थ, खेड्यात फक्त एक किंवा दोन सामान्य स्टोअर असू शकतात, तर मोठ्या महानगरात अनेक विशिष्ट स्टोअर आणि चैन स्टोअर असू शकतात. हे फरक निम्न-ऑर्डर सेवा सेटलमेंट आणि उच्च-ऑर्डर सर्व्हिस सेटलमेंट म्हणून ओळखले जातात. मानवी वस्तीची कार्ये देखील भिन्न आहेत. कारण बंदरे, बाजारपेठा

आणि रिसॉर्ट्स म्हणून सेटलमेंट्स स्थापित केल्या जाऊ शकतात. ग्रामीण वसाहतीच्या प्रकारांना शेती, मासेमारी आणि खाणकाम यांच्या निकटतेसारख्या कार्याद्वारे देखील वर्गीकृत केले जाऊ शकते. एका आर्थिक क्रियाकलापांवर लक्ष केंद्रित केलेल्या सेटलमेंटला एकल कार्यशील सेटलमेंट म्हणतात.

मानवी वस्ती कायम किंवा तात्पुरती असू शकते. उदाहरणार्थ, निर्वासित छावणी ही तात्पुरती वस्ती असते तर शहर कायमस्वरूपी वस्ती असते.

- १) दिलेल्या उताऱ्यात कोणकोणत्या मानवी वस्तींचा उल्लेख केलेला आहे ?
- २) शहरी आणि ग्रामीण भागाचे वर्गीकरण कशाच्या आधारे केले आहे ?
- ३) ग्रामीण वस्तीत कोणती कार्ये केली जातात ?
- ४) निम्न-क्रम सेवा आणि उच्च-क्रम सेवा वस्तीतील फरक सांगा.

कालानुरूप नगराच्या क्षितिज रेषेमध्ये होणारा बदल